

PENKE OLGA

Dugonics előszavai*

A felvilágosodás Európájában az olvasás elterjedése, a könyvek és a folyóiratok számának jelentős megnövekedése alapvetően összefügg azzal a ténnyel, hogy az írók tudatosan vállalják, hogy széles közönséghez juttatnak el változatos ismereteket, érthető és élvezetes formában. Ez a változás nem véletlenül esik egybe a latin nyelv háttérbe szorulásával az anyanyelv javára, a hétköznapi témák középpontba kerülésével és az egyéni, magányos olvasás általánossá válásával. Az irodalom tanító és közvéleményformáló szerepe meghatározza ennek a kornak az esztétikáját és műfajait, de hozzájárul ahhoz is, hogy újfajta értelmiségi típus alakuljon ki: a független, egyedülálló és öntudatos alkotóé. A nyomtatott kiadványok megjelenítése és terjesztése kifizetődő vállalkozásnak bizonyul, ezt mutatja a példányszámok ugrásszerű emelkedése éppúgy, mint az író tudta nélkül megjelentetett „kalózkidadások”. Az alkotók függetlenedésével a szöveg is némiképp önálló életre kel, megjelenése nem mecénásoktól függ; támogatókra legfeljebb azért van szükség, hogy a cenzúra útvesztőiből könnyebben kikerüljön a kiadásra kész mű. Írók és kiadók prospektusok megjelenítésével keresnek olvasókat, akik előfizetőként garantálják a mű iránti érdeklődést és a megfelelő példányszám eladását. Az író fontosnak kezdi érezni, hogy az olvasóval közvetlen kapcsolatot alakítson ki, keresi a lehetőségeket, hogy könyve iránt érdeklődést ébresszen benne és igyekszik befolyásolni, hogy a szöveg sokféle jelentése közül lehetőleg az ő szándékának megfelelőre figyeljen oda.¹

Az író-olvasó kapcsolat megváltozása jelentős hatást gyakorol a könyvek külső és belső megjelenítésére: a címre, a címlapokra, az alcímekre, az ajánlásokra, az előszavakra, az illusztrációkra, a mottókra, a jegyzetekre, a magyarázó szövegekre, amelyek a mű recepcióját, sikerét és „megfelelő” olvasatát kívánják biztosítani (amelyeket összefoglaló terminológiával „paraszövegeknek” nevezünk).² A rövid műfajok virágzása is jellemző erre a korra. A terjedelmesebb művek is legtöbbször a befejezetlenséget és töredékességet sugalló, a kiegészíthetőséget lehetővé tevő, az aktív olvasást elősegítő rövid részekből állnak. Az antológiák, a rövid maximákat vagy hosszabb „gondolatokat” egybefogó könyvek mellett a folytatásos regények is ekkor érik el első nagy sikereiket, de ennek a századnak a legsajátosabb produktumai a kivonatok is (extrait, reader's

* A tanulmány a T 025271 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

¹ A téma átfogó, egész Európára kitenkítő elemzése: Didier Masseau, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris, P.U.F., 1994; Roger Chartier: „L'homme de lettres”, *L'homme des Lumières*, sous la direction de Michel Vovelle, Paris, Seuil 1996, 159–209; a XVII–XVIII. századi franciaországi olvasási szokásokról és könyvkultúráról uő, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Paris, Seuil, 1987.

² A „paraszöveg” elnevezést Gérard Genette „paratexte” terminológiája alapján használom, aki ezt a kifejezést alkalmazza arra a verbális és nem-verbális jeltartományra, amely az irodalmi szöveghez kapcsolódik és kiegészíti azt. A „paraszöveg” holdudvarként veszi körül a főszöveget és az irodalmi mű recepcióját befolyásolja. *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, 7–10.

digest), és ekkor jön létre a műfajok vegyítésének köszönhetően egy sor egészen különleges és fantasztikus alkotás.³

Valamennyi „paraszöveg” és rövid műfaj közül a legmélyebb változás talán a műveket bevezető szövegeket érinti: a század során fokozatosan eltűnnek a konkrét személyhez, mecénáshoz címzett ajánlások és helyüket az olvasóhoz intézett előszavak veszik át. Az ajánlás – amelyben az író pártfogója vagy jótevője iránti háláját fogalmazza meg – már az antik Rómában megjelenik, de csak a klasszikus korban válik autonóm szöveggé és a XIX. század közepén már nem használják. A különböző elnevezéssel illetett előszavak a XVII. századtól kezdve kísérik szinte kötelezően a legváltozatosabb műfajú műveket, a XVIII. században használatuk valóságos divattá válik. Segítségükkel az író a mű megfelelő olvasatát kívánja biztosítani és felhívni olvasója figyelmét a szöveg különleges értékeire: koncepciójának, témájának hagyományos vagy újító jellegére, könyve hasznosságára, egységére, igazságértékére; de bizonyos esetekben a várható bírálatok kivédésére vagy elhárítására is szolgálhat. Az előszó az olvasót informálhatja a könyv megírásának körülményeiről és tájékoztathatja a szerző szándékairól, arról, hogy milyen tematikus és formai hagyományhoz kíván művével csatlakozni, „kulcsot” adhat a szöveg értelmezéséhez, játékszabályt, „szerződést” fogalmazhat meg a szerző és az olvasó, a szerző és a szöveg viszonyára vonatkozóan.⁴

A magyar felvilágosodás ugyan megkésve követi az európai változásokat és sajnálatos módon sem a cenzúra nyomásától való felszabadulás, sem a nyomtatott kiadványok iránti ugrásszerűen megnövekedő olvasói érdeklődés nem jellemzi, ám ennek ellenére a fentiekben összefoglalt jelenségek nagy része Magyarországon is előfordul, így a rövid műfaj rendkívüli népszerűsége és az előszavak sajátos átalakulása is.⁵ Különösen érdekes ezeket a jelenségeket Dugonics András írásaiban felfedeznünk, akinek hosszú pályáján az előszavak fent említett átalakulása jól megfigyelhető. Előszavainak elemzése, a rövid műfajok szerepének felvázolása és a Genette terminológiájával paraszövegnek nevezett elemek bemutatása közelebb visz bennünket a szerző gondolkodás-módjának megismeréséhez és a művei által aratott közönségsiker okainak megértéséhez.

Dugonics azok közé az írók közé tartozik, akik a szöveget az olvasóig nagy gondal kísérik és kíváncsiak az olvasó reakciójára, amelyet megpróbálnak befolyásolni. Ezt az írói sajátosságot kiválóan megfigyelhetjük az *Etelka* című regényének 1788-as sikerét követően megfogalmazott *Etelkának kulcsában* (1790), amely a világirodalomban is meglehetősen egyedülálló paraszövegnek tekinthető. Az író a kiadással kapcsolatos

³ A rövid és a vegyes műfaj kérdésével az utóbbi évtizedben több kutatócsoport foglalkozik, eredményeik témánk szempontjából is igen érdekesek: *De la brièveté en littérature*, Série Les Cahiers FORELL, n° 1, Poitiers, 1993; „Brièveté et écriture”, *La Licorne*, n° 21, Poitiers, 1993. (A kötetben a felvilágosodás filozófiája és a rövid műfajok összefüggéseiről: Jean-Marie Goulemot, „Formes brèves et philosophie des Lumières”, 255–263); *Les genres insérés dans le roman*, (Actes du Colloque International), Lyon, C.E.D.I.C. 1992.

⁴ Lásd: Genette, *l.m.*, 7–19, 110–133 és 150–218.

⁵ A magyar olvasókról: Kulcsár Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Budapest, 1943. A XVIII. századi magyarországi író-olvasó viszonyról valamint a rövid műfaj sajátosságairól lásd tanulmányainkat: „Le désir de former l’opinion publique en Hongrie au XVIIIe siècle”, *Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au XVIIIe siècle*, sous la direction de Didier Masseau, *Les Valenciennes*, n° 18, 1995, 67–82; „A Könyveknek veleje» – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)”, *Folytonosság vagy fordulat?* szerkesztette Debreczeni Attila, Debrecen, 1996, 88–101.

információk és a korabeli olvasói és sajtóvisszhang ismertetésén kívül arra vállalkozott itt – ahogyan a mű címe is sugallja –, hogy műve „ideális olvasatát” megfogalmazza.⁶ Érdekes arra is felfigyelni, hogy Dugonics műveit az olvasó számára már külső megjelenésével is vonzóvá próbálja tenni. Nem sajnál anyagi áldozatot is hozni azért, hogy könyvei a szöveggel harmonizáló metszetekkel jelenhessenek meg. Ezt az igyekezetét valamennyi könyve közül legjobban talán *Etelka* című regénye tükrözi. A képeket metsző művész feltehetően az író utasításait követte, aki az illusztrációkhoz feliratot is készített, és pontosan megtervezte nemcsak a belső címlap, de a nagyobb tagolást jelentő részeket nyitó oldalak képét és illusztrációit is.⁷ Nem minden esetben ilyen átgondolt a tervezés, néhol csak egyszerű díszítőelem az illusztráció. A címlapterv, a tagolás, az illusztráció és a tipográfiai tervezés tudatosságát akkor fedezhetjük fel igazán, ha az *Etelka* három kiadásának belső címlapját összehasonlítjuk. Az 1788-as kiadás alcímekkel és az író titulusaival túlsúlyolt címlapját, ahol eltérő betűtípusok és változó színek biztosítanak egyfajta játékoságot és tesznek lehetővé bizonyos kiemeléseket, az 1791-es és 1805-ös kiadásban egyszerű és elegáns címlap váltja fel, amely csak a leglényegesebb adatokra szorítkozik: a hosszú, leíró cím megrövidül, és helyére a címet kiemelő és a lapot szépen tagoló kép kerül, amely a történetre utaló illusztráció. Ugyanígy finomodik a mű a tagolás vonatkozásában is: a fejezetcímeiket az író fokozatosan formálja és az átdolgozások során egyre apróbb részekre osztja, gyakran egymásra felelő, szimmetrikus alcímekkel (az első kiadástól kezdve következetes a hármas tagolás: könyv, szakasz, rész).

A rövid műfajok legtipikusabb példáját Dugonics munkásságában a közmondásokból és példabeszédekből készült gyűjtemények jelentik. Ugyanakkor minden művében fontos szerepet játszanak a paraszövegek, amelyek műveit kiegészítik és tagolják: a motók, az előszavak, a jegyzetek, a magyarázó szövegek és az illusztrációk.⁸

Dugonicsnál a felvilágosodás íróitól némileg eltérő okok indokolják a részekre tagolást, a töredékességet. A felvilágosodás gondolkodói kerülnek a zárt filozófiai rendszereket, mivel úgy vélik, hogy az emberi megismerés korlátozott, lassú és fokozatos; kételkedő filozófiájuk eredménye műveik nyitottsága, töredékessége. Dugonics ezzel szemben zárt világot tételez, filozófiája biztos, vallási alapokon nyugszik. Abban azonban megegyezik a felvilágosodás filozófusaival, hogy ismereteit ő is a feltételezett olvasó érdeklődéséhez próbálja szabni, és – jó tanárként – tudását fokozatosan adagolja, újra és újra kiegészítve, olvasója hasznát tartva szem előtt. A közönség igényeire és nevelésére való rendkívüli odafigyelés következményeként Dugonics minden műve és műveinek egyes részei is láncként kapcsolódnak egymáshoz: latin nyelven írt munkáit magyarul is tolmácsolja, az eposzok témáit regényben is feldolgozza, regényeit drámákban folytatja és történeti művekkel egészíti ki. A történeti művekben szereplő ismeretek és értékes gyűjtése a népi mondások köréből fiktív művei alapjául szolgálnak és azok jegyzeteit is gazdagítják. Életművének négy nagy területe: a „tudakosság” (ma-

⁶ Dugonics ezt a szöveget nem jelentette meg. *Följegyzései*, kiadta ifjú Szinnyei József, Budapest, 1883. 5–53.

⁷ A könyv nyolc szakaszát „Wilágos-vára” romjainak különböző irányból látható képe, keresztmetszete és alaprajza díszíti és mindegyik képet két-két, az illető részben fontos szerepet kapó hős portréja egészíti ki.

⁸ Újabb kiadás esetén ezek a kiegészítő jellegű szövegek is gyakran változnak vagy gazdagodnak. Így az *Etelka* 1788-as kiadásának 87 jegyzete a második kiadásra már 118-ra dagad.

tematikai ismeretek), a fikció, a történelem és a magyar „példabeszédek” sajátos vegyes műfajú művekben érintkeznek. Különösen a regény rugalmas műfaja kínált az írónak lehetőséget arra, hogy vegyes műfajú művekben egymástól oly mértékben eltérő szövegeket kapcsoljon össze, mint a mitikus-történelmi fikció, a X–XI. századi krónikák, a történelmi kronológiák és a közmondások. A rendkívüli könyvsiker, amely az *Etelka* megjelenését követi, feltehetően épp annak köszönhető, hogy írója nem pusztán a politikai mondanivaló, hanem a műfaj megválasztása és formálása szempontjából is meg tudott felelni olvasói elvárásának, amelyet ráadásul az olvasóval kialakított dialógusnak köszönhetően hatékonyan formálhatott is. A XIX. század első felében azonban, amely a regény műfajának önmeghatározása szempontjából döntő fordulatot hoz, mert a fikciót fogadja el a műfaj alapjának, az olvasók érdeklődését más típusú regények fogják lekötni, így a látványos sikert feledés követi. Dugonics regényeinek jelentőségét azonban még 1824-ben sem kérdőjelezi meg a műfajjal kapcsolatos új esztétikai elképzeléseket népszerűsítő Balogh Sámuel, aki az olvasók kitüntetett figyelmét a Dugonics-regények nemzeti, történelmi és eredeti jellegével magyarázza: „Mint eredeti Román szerzőt, ama mindenektől ismert ‘s méltán tisztelt Hazánkfiját, Dugonics András, Királyi oktatót hozom fel, kinek sok illy tárgyú munkáit nem szükség névszerint emlegetnem, mivel azok minden Literaturánkal ismeretes Honfiaknak kezöken forognak, és annál nagyobb böcsülést és figyelmet érdemlenek, mivel mindenike, Nemzetünk fényének emelésére, történeteinek ‘s karakterének ismertetésére, eredeti rajzolatlan van készítve.” Érdekes azonban, hogy a külföldi és hazai munkákat kategóriákba soroló tanulmányíró erre a műre nem talál (nem is keres) az európai regényekkel párhuzamos elnevezést. 1833-ban viszont Bajza József hasonló témájú elméleti művében már így ír: „A’ Dugonicsok, Gvadányiak... el vannak feledve.”⁹

Dugonics műveinek bevezető szövegeit tanulmányozva megfigyelhető, hogy fél évszázadon át ívelő irodalmi működése jól elkülöníthető szakaszokra tagolódik, amelyeket azonban nem a szakítás jellemez, sokkal inkább az, hogy amikor az író túllép egy-egy tendencián, megőrzi a számára értéket képviselő elemeket. Dugonics másfél évtizeden át próbálgatja képességeit és tehetségét a hagyományos műfajokban. Első kísérletei: az iskoladramák, verses művei, majd a *Téténynek Ékessége* (1766), a *Trója’ Veszedelme* (1774), latin nyelvű regénye: az *Argonauticorum* (1778) és végül az *Ulisses* (1780) kiválóan mutatják, hogy az antik irodalom és a magyar hagyományok ötvözésére és továbbvitelére kötelezi el magát. Művei műfajának és témájának választásakor legalább annyira hagyománytisztelőnek mutatkozik, mint amikor a művek külső formáját megtervezi: a címlapokat, az illusztrációkat, a bevezető szövegeket. Első alkotói korszakának valamennyi írását magas protektorhoz címzett ajánlással vezeti be, kivéve az *Ulissest*, amely az előszavak szempontjából új korszak kezdetét jelenti Dugonics pályáján. Tanulságos sorra venni az ajánlások címzettjeit és áttekinteni azt is, milyen útravalót fogalmaz meg első műveit kísérő bevezetőiben.

A piarista tanárként induló Dugonics több művét ajánlja egyházi feljebbvalóinak és pártfogóinak. Iskolai előadásra szánt drámafordításait és -átmozgásait Szalbeck Károly

⁹ Balogh Sámuel, „A’ Románokról” címmel írt tanulmányában az érzelem és a képzelet jelentőségét hangsúlyozva követel a regénynek polgárjogot a „Szép Literaturában” (*Tudományos Gyűjtemény*, 1824, IV. köt., 90.), Bajza József pedig már kifejezetten új korszak kezdetéről beszél: „Nálunk, mint némelly jelekről sejteni lehet, a’ román-literatura most fog kezdődni.” („A’ román-költésről. Töredékek”, *Kritikai Lapok*, Pest, 1833. III. 4, 62.)

püspöknek, Migazzi érseknek és Metter Péter nagykárolyi házfőnöknek dedikálja. A kifejezetten tisztelgés-ként született ajánlások hangsúlyozzák, hogy a megnevezettek különleges érdemekkel rendelkeznek a művészetek és a tudományok pártolása terén.¹⁰

Az egyházi feletteseihez címzett ajánlások közül a *Trója' Veszedelme* című műhöz fűzöttek a legérdekesebbek. Ez a mű szorosan kapcsolódik Dugonics tanári tevékenységéhez, hiszen a szerző Homérosz, Vergilius, Ovidius és több kevésbé ismert auktor munkáiból „szedte egybe”. Első, nyilvánosságra szánt könyvének bevezetőjeként megjelent ajánlásában a szerző Gusztini János püspököt szólítja meg. De a műnek egy másik dedikációját is ismerjük. Ez az „egyéni dedikáció” Tapolcsányi Gergelyhez szól. Noha az utóbbi esetben nem a mű bevezetőjében kinyomtatott szövegről van szó, hanem azt kísérő levélről, ez a szöveg az ajánlások legfontosabb elemeit tartalmazza.¹¹ Megfogalmazza az író viszonyát a dedikáció címzettjéhez, információkat ad a mű keletkezésére és céljára vonatkozóan: „Ez az én magyar munkám, melyet Atyaságodnak küldök, valóban semmi egyéb, mint záloga s némi emlékjele tiszteletemnek és annak a fiúi odaadásomnak, melyet Atyaságod iránt mindig éreztem. A legközelebb elmúlt évben állítottam össze Meggyesen, abban az időben, mely iskolai teendőim után fennmaradt. Midőn tudniillik előjáróimnak akarata a poézis és retorika előadását bízta reám [...], azt gondoltam, hogy szabad időmet nem szabad másra tékozolnom, de úgy osztottam be munkámat, hogy mind rendünknek, mind magamnak hasznára váljék [...] Bár megnyerhetné Atyaságodnak tetszését, a mint hogy én, mialatt e művet készítettem, mindig Atyaságodat tartottam szemem előtt.”¹² Dugonics a személyes kapcsolatot hangsúlyozó dedikálás helyett a magasabb pártfogóhoz címzett ajánlással jelenti meg művét, ami talán leginkább azzal magyarázható, hogy fontosnak tartja: az ajánlás valamilyen módon utaljon arra a közösségre, amelyhez tartozik, hiszen a Gusztini Jánoshoz írt ajánlásában a nyitrai püspök érdemei közül azt emeli ki, hogy az „egész Piaristaság” támogatója és hogy felépítette a piaristák tizenhárom éve leégett színházát, pedig itt is említhetett volna személyes kötődést, hiszen Gusztini szentelte Dugonicsot 1765-ben áldozópappá. Az ajánlás a könyv szerzőjének módot ad arra is, hogy védelmébe vegye a világi témát. A neves teológusnak mitológiai témájú művet ajánlva, és megelőlegezve a püspök elismerő véleményét, a szerző mintegy önmaga számára keres pártfogást az esetleges támadásokkal szemben: „...én Ulisses lévén, Excellentziádnak, úgy mint Telamonfi Ajaxnak paizsa alatt lappangván félelem nélkül nézhessem a nyilazókat”.¹³

¹⁰ *Menekmus, Amphitruo és Trinummus* című, 1766 és 1770 között készült darabjai előszavaiból idéz Prónai Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1903, 35. Az előszavakra vonatkozóan is gazdag információkat tartalmaz Szörényi László tanulmánya: „Dugonics András”, *Memoria Hungarorum*, Budapest, 1996, 108–140.

¹¹ Genette kétféle dedikációt különböztet meg: az egyik a nyilvános, amely minden nyomtatott példányban szerepel, a másik a személyre szóló, amely csak egy példányba kerül be vagy azt kíséri. *I.m.*, 110.

¹² Magyar fordításban idézi: Prónai, *I.m.*, 56–57. Latin eredetijét közli Csaplár B.: *Magyar Sion*, 1868. 911.

¹³ *Trója' Veszedelme*, melyet a régi vers-szerzőknek írásaiból egybe szedett és versekbe foglalt Dugonics András, kegyes oskolabéli szerzetes pap, Poson, Landerer, 1774. Ajánlva Méltóságos, nagyságos és főtisztelendő Gusztini János urhoz, nyitrai püspökhöz, dömöri szűz sz. Margit prépostyához, nemes Nyitra vármegye főispánjához. (Az ajánlások és az előszavak általában lapszám nélkül szerepelnek a művekben, így a referenciának ezt a részét nem pontosítjuk a tanulmányban.)

Ebben a könyvben az ajánlásokon kívül előszavakat is találunk: az író három részre osztja művét és mindegyikhez ír egy „Köz-előbeszéd[et] a’ kegyes olvasóhoz”. Feltűnő a különbség az ajánlás hagyományos fogalmazása és az előszavak közvetlen hangneme között. Utóbbiakban először csendülnek meg azok a témák, amelyek Dugonics számára egész pályáján alapvetőek lesznek és amelyekkel későbbi előszavaiban találkozunk. Az antik történeti téma módot ad a szerzőnek arra, hogy kifejtse nézeteit arról, hogy a történelem – azaz egy nép „viselt dolgai” – csak a nagy íróknak köszönhetően őrződnek meg az utókor számára és válnak az emberiség előtt ismertté. Ugy ítéli meg, hogy Trója hírnevéért a görög hősofknél többet fáradtak Homérosz és Vergilius. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a történelem, a mítosz és az irodalmi művek milyen közel állnak egymáshoz, és hogy az antik korra vonatkozó ismereteink rendkívül bizonytalanok. Dugonics azért hangsúlyozza a megtörtént események lejegyzésének fontosságát, mert azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar történelem is büszkélkedhet hősofokkal, nagy hőstettekkel, csak eddig még nem akadt, aki megörökítette volna azokat: „a’ Régi Pogányoknak tselekedetei olly’ szélesen el-terjedtenek, hogy birodalmuknak és hírek’ neveknak határa nem egyéb a’ világ végénél; Őseinknek pedig minden ditsőségi [...] hamvokban fekszenek...” A magyar költők-írók mulasztását ideje lenne pótolni: „A’ mi Magyar Eleink-is hasonló képpen ditsértetnének, ha Témemények’ le-írása hasonló emberek kezébe adathatott volna.”¹⁴ A *Trója’ Veszedelmének* paraszövegeiben jól felismerhetőek Dugonics írói koncepciói és nyilvánvaló az is, milyen eszközöket tart megvalósításukhoz alkalmasnak: az olvasó motiválására már ebben a műben is használja az ajánlásokon és az előszavakon kívül a mottókat és az illusztrációkat, sőt táblázatokkal és magyarázó szövegekkel is segíti tájékozódását a mitológiai hősofok és események világában.

Az első alkotói periódusban azonban nemcsak egyházi méltóságokhoz címzett ajánlásokkal találkozunk. Egyik legkorábbi munkáját, a *Téténynek Ékessége* című 1766-ban keletkezett művét a kézirat alcíme szerint egy „uraságnak kedvéért” írta. Az ajánlás címzettjének, Rudnyánszky József aranygyapjas vitéznek és feleségének rangjait és címeit egy egész oldalon át sorolja. A kötetet nyitó „alázatos ajánló vers” a téma megjelölésén kívül alig szól másról, mint vendéglátói jóakarataról és nemességéről, valamint az író szerénységéről és alázatáról:

„Tebetségemen túl többre nem mehettem
E’ tsekély munkámmal bizonyoságot tettem

¹⁴ Idézet az „Első könyv” előszavából. Báróczi Sándor La Calprenède műve fordításaként 1774-ben megjelent *Kassándrája* „Elől járó beszédében” nagyon hasonlóan fogalmaz: „A Nemes Magyar Nemzet, elejétől fogva, diadalmas fegyverének inkább, mint nyelvének pallérozásában ‘s ékesítésében tartotta ditsőségét; [...] még csak tulajdon maga viselt dolgainak ‘s nemes eredetének le írását-is, nagyobbára más Nemzetek szorgalmatosságának tulajdoníthattya.” „Ditső Nemzetemhez!” című előszavának érvelése még jobban emlékeztet Dugonicséra: „Ha nem csak azt mondom, hogy ha a’ Görögök vitézségét, a’ Kurtzius és Plutárkus író tollai által, szemünk elibe terjeszti a’ régiség, a’ Magyarokét a’ napnyugoti el-rettet Nemzetek tészik halhatatlanná, és ha amazoknak Nagy Sándorjaik, ezeknek-is volt Atillájok. Ha ők Ajákosokkal, Ulisseszekkel és Agamemnonokkal, Akhilesekkal és Léonidásokkal ditsekednek, miért hallgassunk mi az Árpádokról, Lajosokról, Hunyadiakról és Kenesiekről?” *Kassándra*, melyet frantziából fordított Báróczi Sándor magyar nemes testőrző, Pesten, Trattner, 1793, I.

*Hogy én nagyságtokat ki-vált-kép' tiszteltem.*¹⁵

A kastélyköltészet műfajába sorolható epikus verséhez némileg hasonló latin nyelvű regénye, az *Argonauticorum* ajánlása, amelyet Eszterházy Ferenc kancellárnak címez. A megszólított személyével kapcsolatban itt is habozott: először az egyetem főigazgatójának akarta a művet ajánlani. Végül azonban úgy döntött, hogy az aranygyapjú történetét feldolgozó regényt aranygyapjas lovagnak dedikálja. A címzettől az ajánláshoz levélben kért előzetes engedélyt. Levelében egyrészt dicséri a kancellár érdemeit, másrészt megfogalmazza azt a véleményét, hogy műve hírével emelheti a neves patrónus személye. Dugonics dicsőítő ódával nyitja a regényt, amelyben Eszterházy hazafias erényeit méltatja. A szerző, aki ekkor már a budai királyi egyetem matematika professzora, nem felejt el felsorolni saját címeit és rangjait sem.

Dugonics első műveinek ajánlásai a korabeli mecénás-keresés bizonyos jellegzeteségeit mutatják, amelyeket egy kortárs író így foglalt össze: „Némelly [...] homályban lappangó Árnék emberek, az ollyatén nagy neveknek [...] fényénél kénytelenítettnek a világot magok belső valóságokra esmérten. [...] Egynehányan tselekedték háládatosságából, mintegy magokon termett gyümölysel kívánván ártatlanul, sőt kötelessen hízelkedni azoknak, a kiknek ők teremtményei lehettek. Sokan a ditsőségnek nemes kívánásából függesztették a tudós világ egének első nagyságú tsillagait és napjait munkáiknak homlokára [...] Nem kevesen oltalom és bátorság végett ajánlották magokat azoknak a föld Nagyjainak néminemű mindenhatóságokba [...] Utoljára, talám legszámosabban voltak, a kik a szükségétől [...] kéntelenítették munkáikat [...] vagyonaikból-is buzgóan áldozó Mecénásoknak kegyelmébe ajánlani...”¹⁶ Csak az utolsó, a legjellemzőbbnek tartott kategória nem illik semmiképpen sem az íróra, azaz hogy „szükségből” keresne pártfogót. Dugonics független egzisztenciával rendelkezik és ez azokon a művein is meglátszik, amelyekben még fontosnak tartotta, hogy egy hagyománynak hódoljon és műve elejére illesztett ajánlással fejezze ki háláját azok iránt, akik pályáján segítettek, akik munkásságának becsét emelheték, vagy akiknek segítségével esetleg magas rangú olvasók érdeklődésére is számíthatott.

Odüsszeusz-fordítása 1780-ban jelent meg *Ulissesnek, ama' híres és nevezetes görög királynak csudálatos történetei* címmel. A barokkos címlap az olvasókat az eddigi módon kívánja biztosítani az író kompetenciájáról: végzettségére, foglalkozására, az egyetemen betöltött magas funkciójára utalva (a Természettudományi Kar dékánja ekkor). Ezzel a könyvvel azonban Dugonics megnyitja a családtagjainak ajánlott írások sorát: az eposz előbeszéde Adám öccsét szólítja meg és személyes, bensőséges hangvétellű. Érdekes sorravenni a tizenegy oldalas bevezető témáit. Először a mű keletkezési körülményeiről és az író indítékairól vall: „...ezen nevezetes dolognak palástja alatt én édes Atyámnak az Anyámhoz igaz szeretetét, és tökéletes hívségét [akartam bemutatni]”.

¹⁵ *I.m.*, kiadja Baróti Dezső, Szeged, 1940. 18. A magas rangú pártfogó előtti alázatos „meghajlással” mesterénél, Gyöngyösinél is találkozhatott, aki így fogalmaz ajánlásában: „[uraim történetének] magos voltát jóllehet alacson elmém úgy nem érthette, azmint annak érdeme kívánta volna, s illendő ábrázolással pennám sem tudta leképezni...” Gyöngyösi István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, Budapest, 1998, 10. Dugonics Gyöngyösi műveinek kiadásához készített bevezetőjében (1796) is kiemeli, hogy elődje művének főhőse és ajánlásának címzettje, Wesselényi Ferenc is aranygyapjas lovag.

¹⁶ Kulcsár Adorján idézi Mátyási József *Semminél több valami* című 1794-ben írt művének bevezetőjét. *I.m.*, 7–8.

Utal műfajára, amely nem egyszerűen eposz-fordítás, hanem „Ulisses Történetének meg-magyarázása”. Ezután számol be öccse levele alapján apja haláláról, akinek kedvéért könyve írásába fogott. Apja haláltusáját, a gyász felöltésének részleteit, a családi élethez tartozó intim dolgokat, testvérei nevét, érzelmeit, mély fájdalmát tárja megdöbbentő nyíltsággal olvasói elé. Kapcsolatot létesít a görög történet és a családi események között: Telemakhoszhoz hasonlítja magát, akinek fájdalma (az övéhez hasonlóan) mélységes volt, amikor azt hitte, elvesztette apját; apját pedig Odüsszeusszal állítja párhuzamba, aki úgy tett rendet Szeged városában kapitányként, ahogy Odüsszeusz saját házában a kérők között. Ettől a műtől kezdve olvasóját némiképpen magánéletébe is beavatja. Az előszavakban fokozatosan rajzolódik ki az olvasó előtt az író képe, aki jó gyermek, testvér, rokon, aki nem rendelésre alkot, ahogy XVII. századi elődei közül sokan, hanem belső indíttatásból. Saját érzékenységének bemutatásával, de az erőltetett hasonlatokkal is, amelyekkel a mű történetét egyéni sorsával rokonítja, olvasóit a történet átélésére és hőseivel való azonosulásra biztatja.

Az igazi váltást azonban az *Etelka* jelenti. A bevezető megszólítása nem konkrét személynek szól, de nem is az általános jelentésű „kegyes olvasónak”. A „Honnyaim!” címzés az írói koncepció határozottságát mutatja: hangsúlyozza a nemzeti érzést és összetartozást. Az előszó felhívás-jellegűvé alakul: példásan rövid, összefogott, a lényegre szorítkozó. Az erőteljes kezdés hangsúlyosságát Dugonics azáltal is biztosítja, hogy nem töri meg más előszavakkal vagy ajánlásokkal a mű indítását. Pedig ezt a művét is egyik legkedvesebb családtagjának „kedvéért” írta, ahogy ezt több alkalommal, így például *A szerecsenek* című Héliodórosz-fordításának bevezetőjében elmondja.¹⁷ Ezzel a lényegre való koncentrálással cseng egybe a címlap korábban már említett átalakulása és egyszerűsödése: a második kiadásnál a mű címe csak az olvasók által már ismert hősnő nevét tartalmazza és az immár híres író neve mellől is lekopnak a címek, a szöveg „holdudvara” elvékonyodik.¹⁸

A mű előszava az író szándékáról, kompetenciájáról kívánja olvasóját tájékoztatni, de felhívja figyelmét a regény újszerűségére is és javaslatokat ad a különféle érdeklődésű olvasóknak a megfelelő olvasás módjairól. A regényíró először a magyar nyelvű megfogalmazás jelentőségét hangsúlyozza, maga a ‘magyar’ szó háromszor fordul elő a rövid bekezdésben. Ezután a történeti téma választásának okát magyarázza, ahol Dugonics a fikció és a történeti téma találkozását az erkölcsi tanulság egyértelmű megfo-

¹⁷ Etelkát „tizenkét évesen magamhoz vettem Pestre; és annak kedvéjért ETELKA nevezetű könyvet szerzettem”. *I.m.*, Újabb életre hozta Dugonics András királyi oktató, Pozsony és Pest, 1798, I.

¹⁸ Érdekes a változást nyomonkövetni az 1786-os kéziratától kezdve, melynek címe: „Etelka egy Magyar Kis-Aszszony Világos-várott Árpád, és Zoltán vezérek’ idejében melly Ritka történetet a’ Régiségnek Setétségéből uj világra hozott Dugonics András Kegyes oskola beli szerzetes.” OSZK Kézirattára, Oct. Hung., 42., 1. fol. A cím utolsó része már az első, 1788-as kiadásban a „Honnyaim!” című előszóba kerül: „Ki-hoztam e’ Szűzet a’ Feledékségnék Tartományából, a’ régi Setétségéből: hogy a’ mostani Világ lássa; csudállya; kövesse.” Az 1788-as kiadás címlapja így alakul: „Etelka, egy igen ritka Magyar Kis-Aszszony Világos-várott, Árpád és Zoltán fejedelmink’ ideikben. Irta Dugonics András, Kegyes Oskola-beli Szerzetes Pap; a’ Józan, s’-egyszer-’s-mind a’ Természeti Tudományoknak Királyi Mindenségében a’ Tudákosságnak Királyi Tanítója; a Tanúltaknak egygyik Tagja; a’ Jeles Természeti Karnak Örebbike”. Az 1791-es és az 1805-ös kiadás címlapján a fentiekből csak ennyi marad: *Etelka*. Irta Dugonics András királyi oktató.

galmazása szempontjából szerencsésnek tartó elméletírókhoz csatlakozik. Abban is követi kortársainak véleményét, hogy a regényt főleg a nőolvasók erkölcsi nevelésében tartja használhatónak. Pontosítja a történeti időt (Árpád fejedelem kora), a korszak jellemzésében általa fontosnak ítélt témákat (szertartások, hadviselés, életmód) és legfőbb forrásait (Leó császár, Schwandtner, Kollár). Felhívja a figyelmet írásmódjára, idézési szokásaira, utal a szöveget kísérő jegyzetek szerepére. Feltárja, mi volt a célja az illusztrációkkal: a „siralmas dülledékek” ábrázolásával a magyarok régi nagyságát kívánta emlékezetben tartani; és a közmondásokkal, amelyeket azért font regényébe, hogy „Nyelvünknek ezen gyöngyei a Tengerbe ne vesszenek Szél-vizeinkben” és hogy a magyarok napkeleti eredetét a nyelv szempontjából is illusztrálja. Ezután visszatér a magyar nyelv használatának fontosságára, és hazaszeretetét jelöli meg írásának legfontosabb motiválójaként. Az utolsó gondolattal pedig újra visszatér a romokhoz, hogy párhuzamot vonjon – ahogy ezt antik témájú műveiben is tette – a régi korok nagyjai és saját helyzete között: a budai romokat szemlélve a Karthágót sirató Máriushoz hasonlítja helyzetét.

Az előszó az író megelégedéssel tölthette el, könyvének ezt a részét az első kiadás-hoz képest nem írta át, csupán három változtatás árulkodik arról, hogy a későbbi kiadásokban olvasói érdeklődését és figyelmét még erőteljesebben akarta irányítani. Egy apró módosítás segítségével a szerző forrásainak körültekintő megválasztásáról akarja meggyőzni az olvasót. Két hosszabb betoldást is találunk a szövegben. A „Wilágos'-várát” bemutató illusztrációra vonatkozó bekezdést az első kiadás még nem tartalmazta, a nemzet önismerete szempontjából fontosnak tartott „siralmas dülledékek” emlékezetben tartását a második kiadástól kezdve emelte ki az előszó. A másik betoldás a magyarok napkeleti eredetére vonatkozik: feltehetően a korabeli nyelvi eredetvitába akarta regényét hangsúlyozottabban bekapcsolni azzal, hogy az előszóban is megemlíttette ezt a témát.

Az *Etelka* után kiadott valamennyi művének előszava ehhez a regényhez kapcsolódik, közülük legközvetlenebb módon *Az Arany pereczek* című, 1790-ben megjelent regényé. A megszólítás hasonlósága azonnal feltűnik: „Nemzetem!” Ezután az író a két regény közötti hasonlóságokat és különbségeket részletezi, ilyen módon a régieken kívül új olvasók megnyerését is megkísérel. Ez az előszó is a nemzeti érzés és a nemzeti büszkeség felébresztését célozza, amelyhez ő maga úgy kíván hozzájárulni, hogy ismét a nemzeti történelemből választ témát regényéhez. Dugonics esztétikai koncepciójának alaptétele kétségtelenül az, hogy a nemzeti és a történeti téma ötvözését a lehető legtöbb műfajban meg kell kísérelni. Bevezetőjében az említett kritériumnak megfelelő két regény különbségére is kitér. Az *Etelka* rejtett jelentéssel rendelkezik, „tanult” olvasóknak, az ország vezetőinek szánta, a történelmi téma itt a haza sorsa szempontjából fontos események elbeszélését jelenti. *Az Arany pereczek* témája egyszerűbb, mivel ebben a műben olvasóit a középosztályban keresi: családok sorsát mutatja be, hétköznapiabb eseményeket, intimebb érzelmeket rajzol meg. Érdekes megemlíteni, hogy az illusztrációk is követik ezt a változást. Az *Etelka* képei nemességet sugallnak: Atilla kardját, a királyi udvart ábrázolják, a főszereplőket magasztos testtartásban mutatják, a háttérben történelmi romokkal. *Az Arany pereczek* című regény a képekkel is a kevésbé emelkedett ízlésű olvasók érdeklődésének felkeltésére vállalkozik: a hősnő megjelenítésének jellege ugyan lényegét illetően nem változik, de alakját melodramatikus háttér egészíti ki. Feltűnő az előszó bizakodó hangja: az író büszkén említi, hogy tanítványai között milyen sok a tehetséges magyar, hogy a művelődés iránt milyen lelkesedés éb-

redt; örvendetesnek tartja „a mostan erőt vett olvasás” elterjedését. Ez az örömteli hang feltehetően az 1790 körüli általános felbuzdulás következménye, amelyhez már ismert íróként csatlakozik. Belekapcsolódik a magyar nyelv ügyéért folyó harcba és előszavában a mozgalom célját saját koncepciója szerint fogalmazza meg: szeretné „Országunkat régi virágjában”, „a NYELVNEK, RUHÁNAK, TÖRVENYNEK fenntartásával bódognak lát[ni]”. Nyilvánvaló, hogy ez a megfogalmazás nem a haladás útját jelöli meg, inkább a dicső múlthoz való visszatérést; ugyanakkor a különböző nemzeti erők összefogásában reménykedik, ahogy előszavának felsorolása is mutatja: „Lesznek ez-után-is a’ Magyaroknál Telekiek, Orcziak, Rádaiak, Molnárok, Mészárosok, Bárócziak, Besenyeiek, Péczeliek, Rajnisok, Révaiak, Kazinczik, Horváthok, Ráczok, Szabók, Szilágyiak, Bacsányiak, Mátyúsok...”

Az *Arany pereczek* 1792-es színpadi feldolgozása és az 1800-as második kiadás tanúsítják, hogy Dugonics jól mérte fel az olvasók érdeklődését. Ezt követően írt regény-előszavai mutatják, hogy a közönségsikerre érzékenyen odafigyelő író már tudatosan irányítja azt a dialógust, amely az író és olvasói között kialakult. Messze van már az az írói mentalitás, amely első alkotói korszakában arra készítette, hogy magas egyházi pártfogója védelmére hivatkozzon a világi téma választása miatt. Nem tartja azt sem fontosnak, hogy mentesse magát a regény műfajának választása, vagy a szerelmi téma ábrázolása miatt. Pályatársainak, olvasóinak lelkesedése, független egzisztenciája, az egyházhoz fűződő kötelekeinek meglazulása magabiztos íróvá teszik. Regényeinek sorát egy fiatalkori művének magyar nyelvű átdolgozásával gazdagítja, *A gyapjas vitézekkel* (1794), amelynek előszava immár jellegzetes motívumait ismétli. A „Hazám’ fia!” megszólítás után kettős céljaként a magyar nyelv „csinosítását” és az olvasók gyönyörködését jelöli meg. Párhuzamot von az *Etelkával*, amikor a régi korok történetéből választja témáját¹⁹ és utal korábban írt műveire is, így a *Trója’ Veszedelmében* található magyarázatokat ajánlja a mitológiai témában járatanabb olvasóknak. Bevezetője felhívja a figyelmet a regényeiben egyre nagyobb hangsúlyt kapó szkíta-magyar párhuzamra.²⁰

A szerecsenek (1798) című regényfordításával a világirodalom egyik első regényét, Héliodórosz *Aithiopicáját* elsőként ülteti át prózában magyar nyelvre. Az eddigi bevezetőkben megfigyelt sajátosságok itt is feltűnnek: Beniczki Etelkának, legifjabb családtagjának ajánlja a művet, párhuzamot von az antik regény és saját művei, az *Etelka* és *A gyapjas vitézek* között. Olvasói véleményére oly módon is hatni próbál, hogy a második kötet bevezetőjében a neves pályatárs, Csokonai Vitéz Mihály *Dugonics oszlopa* című versét közli.

Az első kötet előszava lehetőséget ad arra, hogy összefoglaljuk, hogyan gondolkodik Dugonics fiktív művei műfajáról. Valamennyi megjegyzése háttérben az olvasók gyönyörűségét („kedved’ legeltetésére méltó”) szem előtt tartó írói szándékot találjuk. Dugonics a műfaj alapvető meghatározójának tartja a prózában történő megfogalmazást, hiszen a korábbi verses átdolgozásokat (Czobor Mihály és Gyöngyösi István munkáját) jól ismeri. A „költeményes történet” témáját így fogalmazza meg: „sok szép-

¹⁹ „Valamint Etelkámát azon okból írtam, hogy Árpádnak idejét, melly’ a’ Magyar Irászoknál igen nagy homályban fekszik, meg-világosítsam: szinte azt cselekedtem e’ jelen-lévő munkámban.”

²⁰ „Kár volna pedig ezen régi történeteket, új világra nem hozni: mivel benne édes Eleink, ama’ régi Scitáknak nyomdokait láttyuk. Sőt maga-is ama’ híres-neves Medea [...] Anyai részről, valóságos Scitiai fajzat vala.”

régi-érzékeny [...] és illendő dolgokat” kell előadni, vagyis a témának a régmúlthoz kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie. Dugonics ezt az utolsó jellemzőt kiváltképp hangsúlyozza és – a felvilágosodás regényelmélet-íróira emlékeztetve – a fikció hasznát éppen abban látja, hogy az író úgy alakíthatja történetét, hogy az erény elnyerje jutalmát és a „romlott erkölcsűek” megbűnhődjenek. Ennek a gondolatnak azért kell jelentőséget tulajdonítanunk, mert Dugonics fiktív művei kivétel nélkül a mitológiához vagy a történelemhez kapcsolódnak.²¹ Az előszó legrészletesebben a történetek előadásmódjával foglalkozik. Már a mű mottója szerint is kifejezetten ez a kérdés izgatta, amikor a fordításba fogott, és egy száz évvel korábban megfogalmazott feladatra vállalkozott: „Kár, hogy olyan röndetlenül vagyon a’ Karikleá históriája. És nem veszi azt valaki igazításba.”²² Fordítása valójában átalakítás, munkája lényegét ebben látja: „Röndbe szedtem [...] az elrongyollott történeteket, mellyekben Karikleának fényessége egészen el-homájosodott; és [...] Heliodorusnak nyomdoki szerént [...] föl-ékesítöttem...” Átdolgozásával az olvasó számára úgy próbálta meg a bonyolult történetet áttekinthetőbbé és tanulásosabbá tenni, hogy rövid fejezetekre osztotta, amelyeket címmel, alcímekkel látott el, a párbeszéd részeket dialogizált formában tüntette fel; a fordítás során a hősnő, Chariclea szüziességét, bátorságát és állhatatosságát próbálta meg kiemelni. Munkáját eredményesnek tartja: „semmi heánosságot nem találni benne”. Dugonics, aki szinte minden regényelőszavában kiemeli a regény erkölcsi hasznát és a példaadás fontosságát, ebben az előszóban a valláserkölcsi hasznat is hozzáfűzi érveléséhez. Az olvasó a jól megírt művekben megtalálja „Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát és fő-képpen atyai gond-viselését.”²³ A történet elmesélését az *in medias res* kezdésre építve tartja megfelelőnek, amelynek kiváló példáját látja Héliodórosz regényében, feltehetően Pierre-Daniel Huet regényelméletének késői követőjeként²⁴: „nem lineáris történet mint a mesék, hanem (mint *Etelkában* és a’ *Gyapjas vitézekben*) közepén kezdődik az egész dolog; az-után tér-vissza a’ Történet elejére; vég-képpen mondgya az utolsó eseteknek röndjét.” Ez a megfogalmazás világossá teszi *A gyapjas vitézek* elő-

²¹ Ezzel kívánták a regény hasznosságát bizonyítani a történetírással szemben, így védelmezve a sokat támadott új műfajt. Egyik legismertebb megfogalmazása Lenglet-Dufresnoy, *De l’Usage des Romans* (1734) című regényapológiájában található, aki szerint a történetírások tele vannak büntetlenül maradt botrányos és becsstelen cselekedetekkel, míg a regény erkölcsös történetek bemutatásával az ifjúság nevelésében egyértelmű leckékkel szolgál. (Az elméletíró, aki egy évvel később a történetírás apológiáját írja meg, ismert Dugonics előtt, az *Etelka* jegyzeteiben többször idézi, könyvtárában is megvan egy műve.)

²² Mottóját, ahogy ezt leírja, Bárány Andrási Pétertől, Gömör vármegye hajdani főispánjától idézi.

²³ Dugonics mindenütt keresi regényeiben a lehetőséget, hogy a hittel, a lelki étellel kapcsolatos történeteket vagy elmélkedéseket adjon elő, szép példa erre az *Etelkában* Jeleknek, Árpád fiának remeteéletéről írt fejezet. Idézett gondolata nem a regényműfaj bírálóival vagy a cenzúrával szemben használt fordulat, ahogy a felvilágosodás regényelméleteiben ez gyakran előfordul, így P.-D. Huet regényapológiájában, aki a szentírást is beleveszi a regény előtörténetébe, de azt sem felejt el megemlíteni, hogy a műfaj első kiemelkedő alkotója, Héliodórosz, püspök volt. *Lettre-Traité de Pierre-Daniel Huet, Sur l’Origine des Romans* (1669), éd. par F. Gégou, Paris, Nizet, 1971, 65–68, 77.

²⁴ Huet úgy véli, hogy „közönséges” a lineáris időrend követése és hogy a regényírónak Homéroszhoz hasonlóan műve elején a történet közepébe kell vezetnie olvasóját. Héliodóroszról írt méltatása közismert korában és az egész XVIII. században. *Ibid.*, 76–78.

szavának a szerkezetre vonatkozó megjegyzését: „Kész akarva, és szánt szándékkal minden össze vagy-on-itten-zavarva, hogy annál-inkább gyönyörűnek tessenek ki-menetele.” A magyar író egyébként az eposzt tekinti mintának nemcsak a történet elmesélésének kezdetére, hanem befejezésére vonatkozóan is: az *Etelka Karjelben* bevezetőjében írja le, hogy Vergilius *Aeneis*-ének befejezését tekintette modellnek az *Etelka* megírásakor.

Ezek a gondolattöredékek jól mutatják Dugonics elképzelését arról a fiktív műfajról, amelyet előszavaiban „régii történetnek”, „történetnek”, „históriának”, „hazai történetnek”, „Magyar Újságnak”, „költeményes esetnek” nevez, de legtöbbször csak a mű címét idézve említi. Regényei sajátos műfaji kategóriát jelentenek, amelyek Héliodórosz regényén kívül főleg az eposzból gazdagodtak, de formálódásukra hatottak a kortársai által ekkor magyarított latin, német és francia heroikus regények, és érdekesen érintkeztek Voltaire regényeivel is.²⁵

Két utolsó regénye, a *Jólánka* (1803-04) és a *Cserei egy honvári herceg* (1808), előszavaik szempontjából bizonyos hasonlóságokat mutatnak, tartalmukat és forrásait illető különbségeik ellenére. Ezekre az előszavakra a korábbiaktól eltérően szomorúság és kiábrándultság jellemző.²⁶ A regényeket *Etelka* két kislányának, Beniczki Jólánának és Máriának ajánlja. Előszavaiban történeteinek erkölcsi tanulságát emeli ki és ez a tanulság a boldogság megtalálásának nehézségeit hangsúlyozza az „állhatatlan” világban. A szülei által szeretett gyermekek, a nagylelkű, becsületes emberek sem lesznek legtöbbször boldogok. A *Jólánka* bevezetője a nők tragikus sorsát szükségszerűnek mutatja: „A’ leányok’ szenvedésre születtek.” A *Cserei* Voltaire *Zadig*-jának változó szerencsését alakítja komorabbá, az emberi kapcsolatokat illetően kiábrándultabbá: „Ha felnősz, szívedet tenyereden ne hordozd.”

Dugonics pályáját – amint már említettük – iskoladramákkal kezdte és ezek ajánlásairól az első részben tettünk említést. A színházhoz akkor tért újra vissza, amikor regényeivel a legnagyobb sikereket aratta. A nemzeti és a történeti témát a regényben gyakorlatilag kizárólagossá tevő regényíró pályája nem véletlenül találkozott a szármányait bontogató magyar nyelvű színházi törekvésekkel. Az első magyar színpadok a német színházak repertoárjából örökölt polgári drámákon kívül a történeti témájú és politikai aktualitású tragédiákat tűzték előszeretettel programjukra, főleg az 1790-es nagy változások idején. Ezt a közönségigényt a felvilágosodás mozgalmában résztvevő magyar írók elsősorban fordításokkal próbálták meg kielégíteni, így Voltaire történeti tragédiái Bessenyei György, Péczeli József, Zechenter Antal, Kovács Ferenc, Göböl Gáspár fordításában arattak sikert a magyar színpadokon.²⁷ A magyarul előadható darabok másik forrását a kor ismert regényeinek színpadi átdolgozása jelentette. Így került a magyar játékszín programjába Dugonics *Etelka* és *Az Arany pereczek* című regényének Soós Márton és Endrődy János által készített átdolgozása. A darabokat 1792-

²⁵ Dugonics Barclay *Argenis*-ét tartja az *Etelka* egyik modelljének. A *Cserei* Voltaire *Zadig* című „conte philosophique”-jának magyar átdolgozása. A témához lásd: May István, *A magyar heroikus regény története*, Budapest, 1985; Kerényi Ferenc „Dugonics András és a *Zadig*-ból lett *Cserei herceg*”, In Dugonics András, *Cserei, egy honvári herceg*, Budapest, 1975. 169–176.

²⁶ A *Jólánka* jegyzeteiben található, korábbi műveiben ismeretlen csalódottságra hívja fel a figyelmet Szörényi László, és idézi Dugonicsnak a nemzet pusztulásával kapcsolatos, tragikus hangvételű sorait. *I.m.*, 122.

²⁷ 1772 és 1794 között kilenc Voltaire-tragédia tizenegy fordítását adták többször is elő Pest-Budán, Kolozsvárt és Nagyenyeden. A témáról lásd tanulmányunkat: „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században”, *Filológiai Közlemény*, 1985, 1–4, 107–132.

től sikerrel játszották Pesten és Budán valamint Kolozsvárt, ahogy erről Dugonics *Etelka Karjelben* című színdarabjának „Elő-intése” beszámol. Dugonics a színházlátogató közönség érdeklődését is érzékenyen követi és rövid idő alatt négy nemzeti-történeti darabot alkot, amelyeket *Jeles történetek* címmel 1794–95-ben jelentet meg. Ezek a színdarabok is tartalmaznak történelmi magyarázatokat és jegyzeteket, sőt írójuk a felvonásokat és jeleneteket is címmel látja el. De előszavaik is rokonságot mutatnak a regényekével.

Az első két darabban (*Toldi Miklós*, *Etelka Karjelben*) Dugonics két korábbi művéből, az *Ulisses' történetéből* és az *Etelkából* kölcsönzött idézetet tesz mottóként a mű élére. A *Toldi* bevezetője „Atyám' fiai!” megszólítással kezdődik, felidézve regényelőszavainak indítását. Tárgyát is ezekhez hasonlóan pontosítja: a magyar történelem nagy alakjai felidezésének, a magyar nyelv használatának jelentőségét ismétli. Első nagyközönségnek szánt darabjának előszavában forráshasználatát és írói eljárásait is részletezi: egy korfui történetet tett át magyar körülmények közé. Itt említi meg először előszóban is azt a szinte minden művére jellemző eljárását, hogy Szegedet, szülővárosát valamilyen módon a történetbe belekapcsolja. Írói terveiről is szól, amelyeket az esetleges siker esetén szívesen megvalósítana: Mátyás király vitézeinek történetét szeretné színre állítani.

Az *Etelka Karjelben* előszava is írói koncepciójába enged betekinteni: ezúttal olyan olvasói véleményeket idézve, amelyekkel szemben valósította meg terveit. Az *Etelka* folytatását: egy „harmadik könyv” megjelentetését várták tőle olvasói, amelyre azonban esztétikai okok miatt nem vállalkozott: a műfaj szabályaival és a jó ízléssel szembenállónak érezte volna, hogy a korábbi formát megtartva folytassa a történetet. Ugyanakkor a közönség számára kedvessé vált hősök történetének folytatását ő is fontosnak érezte: így született meg drámája. Az „Elő-intés” részletezi a mű témáját, a történet tanulságát és a szerző célját: „Ugy gondolkozom: hogy ezzel édes hazámnak, mind örömére, mind hasznára tárgyalok”.

Legsikeresebb tragédiáját, a *Bátori Máriát* „A' Szala-vármegyei nemes úrfiak[nak] és ki-asszonyok[nak]” ajánlott „Elő-intés” vezeti be. Az előszóban közli a tőlük kapott levelet és a dunántúli olvasók háláját közvetítő verset:

„A' míg él Dugonics, él addig nyelve Hazánknak.
Ő pedig él örökön: örökön él hát haza nyelvünk.”

A dicsőítő versek visszatetszőnek tűnnek a mai olvasónak, de a korabeli közönség egy részét alighanem inkább lelkesítették, az írónak pedig a megjelentetés megpróbáltatásai között önbizalmat adtak. Ezt a művet ugyanis a cenzúra még nemzetgyalázással és erkölcstelenséggel is megvádolta, bár hozzájárult, hogy átírás után előadják.²⁸ Utolsó darabja, a *Kun László*, nem tartalmaz előszót, csak a jegyzetekben találunk érdekes gondolatokat, például a nyelv állapotáról vagy egy tudós társaság felállításáról.

Dugonics történetírói munkássága is korán indul: 1775-ben egy Szeged-monográfia-hoz gyűjt anyagot. Élete alkonyán is ír majd helytörténeti jellegű művet *Radnai történetek* címmel, 1810-ben. Míg az első mű dokumentumgyűjtemény és befejezetlen marad, utóbbi a zarándokoknak készült kézikönyv műfaját alakítja személyes hangvétellé utirajzá, amelyben a környék városainak történetét is felidézi és megörökíti saját él-

²⁸ Riethaller Mátyás cenzori véleményét idézi: *Megbíráltak és bírálók. A cenzúra hivatal aktáiból (1780–1867)*, vál. és bev. Mályuszné Császár Edit, Budapest, 1985, 503.

ményeit. Előszava tanúsága szerint – ahol olvasóit így szólítja meg: „Polgár-Társaim!”, ezzel is kifejezve a szülővárosához tartozást – művét szegedi tartózkodása idején, búcsújáróknak írta, mivel úgy vélte, a kegyhely történetének megismerése csak növeli majd áhítatukat.

A magyar történelemről két gazdagon illusztrált, bőszeges jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott munkát készített. *A' magyaroknak uodalmaik* (1801) című mű hosszú „elő-beszédeben” összefoglalja azokat az alapismereteket, amelyeket a könyv megértéséhez szükségesnek tart. A *Szittyiai történetek* (1806) előszava a megírás nehézségeiről és az író szándékáról vall: a rendelkezésre álló külföldi és magyar források ellentmondásosak, a meglevőket is rendszerezni kell. A szerző művével ezt a „rendteremtést” akarja elvégezni, olvasója eligazodását térképekkel és jegyzetekkel is segítve. A mű második része, *A' Magyar utban történtek* (1808) tulajdonképpen az *Etelka* történeti háttérét részletezi. Ezt a művet Beniczki Móricznak, *Római történetek* (1800) című művét Beniczki Miklósnak, végül a *Nemes Hadi-vezérek* (1817) című művét Beniczki Andrásnak ajánlja, Etelka fiainak. Az utolsóként említett könyv előszavát egy témának szenteli: bátor katonának csak művelt ifjakkól lesznek, nekik szánja példaként az antikvitás nagy vezéreinek történetét. A *Római történetek* előszavában a megszólított személyek kiválasztását indokolja meg: *Etelkát* az itt megnevezett fiú anyjának, *A szerecseneket* hűgának szánta, véleménye szerint ugyanis a „Fehér-személyek” a regényekben jobban gyönyörködnek és közben tanulnak is; a „Férj-fiúhoz” azonban „illendőbb” a történelemmel való foglalkozás. Dugonics talán egyetlen előszavában sem olyan játékos és bensőséges, mint a *Római történetek*ben. Bevallja, hogy művének ötlete valójában Etelka kérdése alapján született, aki arra volt kíváncsi, miért hívják az akkor divatos göndör hajat „Ala-Títusnak”. A választ (miszerint a régi római pénzekben Titusz haja ki van bodorítva) az édesanya olyan érdekesnek találta, hogy kérte az író, fogalmazzon a kisgyermek számára is érthető római történeteket, hogy amíg a gyermek nem tud olvasni, anyja mesélhessen neki a könyvből. A megjelenített családi idill a bölcs idős íróval, a gondos anyával és a becenevén szólított fiúnokával („Nicike”) érdekes szint képvisel Dugonics előszavában. Az édesanyák történelemismerete és felelőssége gyermekeik nevelésében egyébként a kor jellemző témája, Verseggy is „A magyar Asszonyi Nemhez, úgymint a' Haza-gyermekek' Nevelőjéhez” ajánlja világtörténetét.²⁹ A bevezető ezután az írás körülményeiről vall és csak ezt követően beszél forrásairól, a történetírás módszereiről és céljáról. Ez utóbbi témát igen részletesen és érdekesen fejtegeti. A rövid, világos, érthető előadásmód híve. A régi történelemre vonatkozóan igaznak fogadja el a korabeli történetírók leírásait. Fontosnak tartja, hogy a történelem adjon tanulságos leckét. A római történelemben arra lát példát, hogy a „virtus” és a szegénység magasra emelte őket, a gazdagság, az „el-lustulás”, a birodalom túl messzire terjesztése ellenben pusztulásukat eredményezte. Feltehetően Montesquieu híres Róma-történetének koncepciója cseng vissza ebben az értelmezésben. Dugonics azt is fontosnak tartja, hogy a „lecke” aktualizálható legyen. Erre azonnal példát is ad. Párhuzamot von a rómaiak és a korabeli francia történelem között: királyuk elpusztítása, terjeszkedés, tömeges gyilkolás: „Silla gilotinja által többen veszték el 80 ezernél.” Úgy érzi, mintha a kegyetlen római diktátor lelke Robespierre-be költözött volna. A rómaiak példájával általános politikai leckét kíván adni (a törvények tisztelete, az ország nagyjainak egyetértése szükséges az ország jólétéhez), valamint olyan erkölcsi példá-

²⁹ *A világnak közöséges történetei*, Pesten és Budán, 1790–91, I. „Ajánlás”.

kat, amelyek a mindennapi életben, a jellem fejlesztése szempontjából is segíthetnek (barátság, tisztesség, emberség).

Egyetlen szerzőt bírál a kritikát konkrét szerzőről ritkán megfogalmazó Dugonics: Voltaire-t, aki a felvilágosodás Európa-szerte (így hazánkban is) legismertebb történetírója. Neki tulajdonítják a civilizációtörténet műfajának megalkotását; hirhedtté első sorban az egyház világi hatalmának energikus bírálata miatt válik. Dugonics nyilvánvalóan épp ez utóbbi miatt választja céltáblának, noha nem ezt említi indokként, hanem forráshasználatát és írásmódját: „Nem szabad a’ Történeteket úgy elő-adni: hogy (valamint a’ Költeményesek cselekedni szoktak) ujjaiából szopja, és azzal legellye a’ kedvetek: minő szép lett volna, ha így történt volna.” Konkrétan a *Tizenkettődik Károly svéd király története* című művét említi. Talán Gvadányinak a műről készült fordításában kifejtett bírálata alapján nyilatkozik, aki saját helyismeretere hivatkozva cáfolja Voltaire egyes állításait?³⁰ Dugonics megjegyzése azért is feltűnő, mert az antik szerzők történetírásainak hitelességét gyakran dicséri.³¹ Mindenesetre nyilvánvaló, hogy kialakult elképzeléssel rendelkezik a történeti hitelességről és általában a történetírás módjáról és hogy véleménye meredeken eltér a felvilágosodás filozófus történetíróitól, így Verseghytől és Bessenyeiétől is.³²

Röviden szóljunk végül két sajátos területhez tartozó műve előszavairól. „Tudákosság”-ról írt könyveinek előszavai az eddigi művek bevezetőihez hasonlítanak. Önérzetesen vall szerepéről a tudományok magyar nyelvű terjesztésében: „En előttem a jeget senki meg nem törte.” Tanácsokat ad olvasóinak, kitől érdemes tanulni, milyen módszerrel. Könyvei elejére illeszti pályatársai dicsőítő versét.³³

Magyar példabeszédek és jeles mondasok című művének előszavában gyűjtési technikájáról, forrásairól, tapasztalatairól vall. Megítéli a magyar és a külföldön megjelent hasonló gyűjteményeket, megkísérelti tipologizálni, területileg behatárolni a közmondások elterjedtségét. Elmagyarázza – példával illusztrálva – mi a különbség közmondás és példabeszéd között. Így tulajdonképpen útmutatást ad könyve olvasásához, fölhasználásához. Munkája eredményét nyugtázza: „...csak el hültem bele: hogy [...] számbavéven, többet találtam tizen-két ezernél”. Ezt azonban nem annyira saját munkája dicsérete miatt tartja fontosnak megemlíteni, hanem mert így módon látja bizonyítottnak *Etelka* című regénye óta hangoztatott elméletét a magyar nyelv napkeleti származásáról: „mi Magyarok Nap-keleti származásúak vagyunk, melynek szokásában va-

³⁰ „...néemelly zikkelyei hiedelmen fellyül valók és tsak meséknek lehet tartani.” *Tizenkettődik Károly története*, Pozsony–Komárom, 1792, „Előljáró Beszéd”.

³¹ A *Trója’ Veszedelmében* kifejezett álláspontját is módosítja itt.

³² Már 1760-ban dicsőítő vers születik Fekete János és Orczy Lőrinc tollából Voltaire új típusú történetírásáról; Verseghy Voltaire világtörténetének bevezetőjét lefordítva éppen az egyház világi hatalmát bíráló részeket magyarítja; Bessenyei *A Magyar Nézőtől* kezdve őt tekinti a történetírásban példának. Mindketten megkérdőjelezik az antik szerzők történetírásainak hitelességét és szükségesnek érzik a források kritikus felülvizsgálatát, a felvilágosodás filozófus történetíróihoz hasonlóan. Voltaire történeti munkásságát ugyanakkor erős kritikával fogadja például a felvilágosult Teleki József, de főleg a felvilágosodás filozófiájával szembenálló írók, akiknek egyik legszélsőségesebb képviselője Alexovics Vazul. A témáról lásd tanulmányainkat: „Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása”, *ItK*, 1984, 90–108; „Réflexions sur l’histoire: deux histoires universelles des Lumières françaises et leurs interprétations hongroises”, *Acta Romanica*, XIII, Szeged, 1988, 77–92.

³³ *A Tudákosságnak első könyve, A Tudákosságnak második könyve*, Pest, 1784.

gyon a' köz-és-Példa-mondásokkal való beszéllés, mely szokását maig-is fön-tartya dücső Országunk".³⁴ Az *Etelka* című regényére egyébként a mű jegyzeteiben folytonosan hivatkozik. Karácsonyi Chrysostom, aki az első kiadást sajtó alá rendezte Dugonics halála után két évvel, az író szelleméhez hű bevezetővel adózik az elhunyt érdekeit méltató bevezetőjében, amelyet „A' Hazafi Olvasóhoz!” címez: „Különös haza szeretetnek, 's lángaló tűznek kellett annak lenni, melly olyan munkát, 's éppen azon időpontban szült, millyent nemzetünk, leg féltőbb kintse, 's leg főbb dísze a' Magyar nyelv veszélyei között, tulajdon védelmére igen fogatosnak tapasztalt.”³⁵

Dugonics András előszavai jól mutatják, hogyan jut el a pályája kezdetén a papi-tanári hivatás és az írói misszió között kapcsolatot kereső író a független, magabiztos értelmiségi gondolkodásmódjához. A változásnak megfelelően módosul az írói arckép, amelyet olvasóival a bevezetőkben láttat. A fiatalkori művekben bemutatott szerző helyett – akit feljebbvalói elismernek, akinek fontos tanári és tudósi karrierje, aki latinul is képes sikeres műveket alkotni – az *Ulisszestől*, illetve az *Etelkától* kezdve egy érzékeny, családját és hazáját szerető, pályatársai által megbecsült, olvasói számára is közvetlen és bensőséges kapcsolatot felajánló, sikereit kizárólag műveivel kereső, „modern” író képét kapjuk. Emellett mindvégig „tanáros” író is marad, aki a műveihez fűzött illusztrációkkal, jegyzetekkel, magyarázatokkal és természetesen előszavaival megkísérelti erőteljesen és didaktikusan befolyásolni a mű olvasatát. Első alkotói korszakában műveit ajánlásokkal vezeti be, amelyekben egyházi rendfőnökeit és magas rangú nemeseket (aranygyapjas lovagokat) szólít meg, a nemes pártfogók említésével is műve értékét kívánva növelni. Az *Ulisszestől* kezdve családtagjainak ajánlja könyveit: az eposzt és a történeti műveket férfiak, a regényeket női családtagjainak. Közvetve ezek a dedikálások is tartalmazzák az olvasónak szóló tanítást, hiszen azzal a gesztussal is példát kíván adni, ahogyan apja halálát fogadja, ahogyan szeretetét családja tagjai között szétosztja, vagy ahogyan az anya szerepét láttatja a családon belüli nevelésben. A családtagjainak dedikált műveket azonban legtöbbször az olvasóhoz intézett előszóval is ellátja, ahol közvetlenül őt szólítja meg. Megszólításával nem annyira az író-olvasó viszonyra, hanem az azonos közösséghez tartozásukra utal: „Honnyaim!”, „Nemzetem!”, „Hazám' fiai!”, „Atyám' fiai!”, „Polgár-Társaim!”. Ez a megszólítás egyébként azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy olvasó-partnerének a kortárs olvasót tekinti. Előszavai nemcsak az íróról adnak képet, Dugonics olvasóit is ábrázolja: beszámol arról, hogyan fogadták előző műveit, közöl olvasói leveleket, vagy éppen a hozzá eljuttatott magasztaló verseket. Ezzel az eljárással az olvasás módját is befolyásolni kívánja, hiszen a levelek a mű „ideális” olvasatáról vallanak, tanúsítva könyve hasznosságát. Különösen nagy hatást várhatott olyan dicsőítő versnek műve élére állításától, amilyen Csokonai *Dugonics oszlopa* című verse volt. Azon kívül, hogy olvasói lelkesedéséről beszámolt, a konkrét olvasói réteg megjelölésével is új olvasókat ösztönözhetett műve bevezetőjével a könyv megvásárlására és elolvasására. Előszavai a korban jellemző témákat ölel-

³⁴ A műhöz a gyűjtő által készített előszó nem jelent meg az 1820-as Karácsonyi Chrysostom által gondozott kiadásban. Közli: Székely Károly, „Dugonics közmondásgyűjteményének előszava”, *ItK*, 1929, 359.

³⁵ A magyar nyelv „előmozdítóit” között látja helyét, Bessenyei, Báróti, Görög, Pézseli, Révay, Teleki, Vedres és Gáti mellett. *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Összeszedte, és megvilágította Dugonics András, Szeged, 1820, xvii, xxv.

nek fel: beszámolnak a mű keletkezési körülményeiről, a szerző céljairól és indítékairól, a téma megírásához szükséges kompetenciájáról, a megírás módjáról, a források használatáról; felhívják a figyelmet műve eredetiségére, szerkezeti sajátosságaira, aktualitására. Visszatérő és hangsúlyos témái a magyar nyelv használatának és a magyar történelem megismertetésének fontossága: előszavai arról is vallanak, hogyan próbál bekapcsolódni az író a magyar nyelv ügyéért folyó harcba vagy a magyar nép eredetéről folyó vitába. Néhány előszó arról is értékes információkat ad, hogyan gondolkodik szerzőjük a regény, a történetírás vagy a dráma műfajáról. Megtudjuk belőlük, hogy a mitikus vagy történeti téma szinte kizárólagos alkalmazása a korszak három legkedveltebb műfajában tudatos döntés eredménye: az olvasók megnyerését és nevelését reméli tőlük. Végül az előszavak (és egyéb „paraszövegek”) segítségével Dugonics kapcsolatot teremt a különböző műfajokhoz tartozó művei között is, amelyek így egymást kiegészítik és egységet alkotnak.

VÖRÖS ISTVÁN

Az azonosság formái, a különbözőség formátlanlansága

A NEMZET FOGALMÁRÓL JAN KOLLÁR ÉS BERZSENYI DÁNIEL MŰVÉBEN

Vladimír Macura emlékének

A 19. században a nemzetek és nemzeti irodalmak annak jegyében határozták meg magukat, amiben különböznek a többiektől. Az önállóságot hangsúlyozták. Ez az önállóság azonban nem elsősorban szellemi önállóság volt, nem is lehetett az, hiszen korábbi időszakokban, a középkor vagy a barokk nemzet feletti, azonos alapokon álló kultúrája, majd a Goethe-i világirodalom eszméjének megjelenése következtében természetes volt a szellemi mozgások nyelvi és nemzeti határokat könnyedén átlépő jellege,¹ természetes volt a kultúra művelőinek többnyelvűsége. Ugyanakkor természetes volt az a szakadék is, ami a kultúra bástyáit a mindennapi élettől, a mindennapi életet élő emberektől, és a kultúra nyelveit a mindennapok nyelvétől elválasztotta. Egy szélsőséges példa. Az 1630-as, 40-es években Amszterdamban fölnövekvő Spinoza a következő nyelveket használja: egymással a családban portugálul beszélnek, a szefárd közösség irodalmi nyelve a spanyol, a körülöttük levő világgal hollandul érintkeznek, a tanulmányai kezdetén elsajátítja a héber nyelvet, folytatása során a latint.² A 18–19. század fordulójának demokratizálódási tendenciái fölvetették a kérdést, hogy nem kéne-e a köznyelvet és a műveltség nyelvét egymáshoz közelíteni. Csakhogy a köz-

¹ „A mai Közép-Európa szellemisége és irodalma a középkor, a reneszánsz a barokk és a klaszszicizmus idején teljesen a nyugat-európai szellemi áramlatok és stílusiskolák hatása alatt alakult”. Tózsér Árpád: A nem létező tárgy tanulmányozása. Kalligram, Pozsony, 1999. 35. p.

² Vö.: Theun de Vries: Spinoza. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 12–49. p.